

SÜNNET PERSPEKTİFİNDEN AİLEYE BAKMAK: SABİTELER VE DEĞİŞKENLER

Huriye MARTI¹ - Abdurrahman HAN²

Öz

Değişimin, insanları gelişimle beraber bir dönüşüme de zorladığı zamanlardan geçen aile kurumu, “Neler sabit kalmalı?” sorusunun muhataplarından birisidir. Değişime karşı direnmeli mi, yoksa değişime rağmen ayakta kalması gereken sabiteleri belirleyerek, onları korumalı ve geleceğe taşınmalı mı? Verili yapı içinde zamanla değişebilecek niteliklerin muhafazakâr bir içgüdüyle değişemez addedilmesi temel sorunlardan biri ise mihenk taşı mesabesindeki sabitelerin gerekli önem atfedilmediğinden yitip gitmesi de benzer oranda problemidir.

Bu makale, sünnet perspektifinden bakarak aile hakkında söz konusu edilebilecek sabiteleri ve değişkenleri irdelemekte “Sünnetin zaman ve zemine bağlı olarak aileye tanıdığı değişim alanı nedir?” ve “Hz. Peygamber(s.a.v), aile sistemi içerisinde ne gibi sabiteler öngörmektedir?” sorularına cevap aramakta; bu bağlamda adalet, merhamet, sevgi ve sadakat gibi dört sabitenin üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sünnet, aile, aile yapısında değişkenler, aile yapısında sabiteler, değerler.

¹ Doç. Dr. Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Bilim Dalı Öğretim Üyesi, huriyemarti@hotmail.com

² Diyanet İşleri Başkanlığı Sosyal ve Kültürel İçerikli Din Hizmetleri Daire Başkanı, abdurrahmanhan@hotmail.com

LOOKING AT FAMILY FROM SUNNAH PERSPECTIVE: CONSTANTS AND VARIABLES

Abstract

Family encounters the question “what should remain constant?” in recent years that forces people to change, develop, and evolve. Would family resist to social and global changes or would it determine the basic constants and transmit them to future? Main challenge at this point is to determine what is constant and what is variable. There are always two risks as considering variable features as constant ones and/or losing main constants because of lack of protection.

This article discusses family from the point of sunnah. Main questions of this article are those: “According to Sunnah which components of family are changeable depending on time and space” and “what are the constants of family in the sight of Prophet Mohammad (PBUH)”. The answers focus on four main constants as justice, compassion, love, and loyalty.

Keywords: Sunnah, family, variables in family, constants in family, values.

Giriş

Değişimin sarsıcı bir hızla yaşandığı ve değişimle birlikte gelişim ve dönüşümün de kaçınılmaz olduğu bir dünyada aile kurumunun başına gelenler anlaşılmaya ve açıklanmaya değerdir. Değişime karşı direnmenin hangi noktaya kadar gerekli olduğu sorgulanabilir. Ancak daha önemli olan, değişime rağmen ayakta kalması gereken sabitelerin belirlenmesi, korunması ve geleceğe taşınmasıdır. İnsanoğlu zamanın dönüştürücü gücüyle topyekûn başa çıkamayabilir. Ama zamanın neleri değiştirmesini hoş karşılayabileceği, nelere dokunmasına sıcak bakamayacağı konusunda irade ve yetki sahibidir. Dolayısıyla sabitelerini tespit etmek ve değişkenleri tanımak durumundadır.

Sabite ve değişkenler hakkında konuşulması gereken bir diğer husus da iki kavramın rol değiştirme riskidir. Verili yapı içinde zamanla değişebilecek niteliklerin insanın muhafazakâr refleksleri sonucu gelenekselleştirilerek değişmez addedilmesi temel sorunlardan biridir. Mihenk taşı mesabesindeki sabitelerin değişime kurban edilmesi, gerekli önem atfedilmediğinden yitip gitmesi de benzer oranda büyük bir problemdir. Dolayısıyla İslam kültürü açısından, “Sünnetin zaman ve zemine bağlı olarak aileye tanıdığı değişim alanı nedir?” ve “Hz. Peygamber (s.a.v), aile sistemi içerisinde ne gibi sabiteler öngörmektedir?” gibi soruların cevaplanması önem arz etmektedir.

İnsanoğlu, inandıkları ile yaşadıkları örtüştüğü oranda huzurludur. “Var olan” ile “var olması gereken” arasındaki mesafe açıldıkça bocalaması, zihinsel ve duygusal anlamda yara alması kaçınılmazdır. Bir Müslüman açısından bakıldığında, 1444 yıl önce Arap Yarımadasında yaşamış olan Son Peygamber’in dilinden dökülen vahiy, “var olması gerekendir” ve o günün şartlarında “var olanla” uyum içindedir. Şöyle ki, vahiy hayatı düzenler, hayat vahiy yaşanır kılar. Sünnetle hayat iç içedir ve aralarında bir ayrılık ve aykırılıktan bahsetmek mümkün değildir. Ancak zaman aktıkça ve mekân farklılaştıkça, “var olanda” yaşanan değişim de derinleşir. Var olması gereken aynıdır, ama günlük hayatın gerçekleri ile aynı oranda örtüşmesini sağlamak için daha çok emek gerekmektedir.

Sünnet, bir taraftan Hz. Peygamber (s.a.v) zamanında “var olanı” ifade ederken, bir taraftan da Peygamber’e inanan ve onu örnek alan her Müslüman

için “var olması gerekeni” belirleyen yapısıyla sabitelerin ve değişkenlerin iç içe geçtiği bir mecraya işaret eder. Hz. Peygamber’in sünnetinde, o çağın ve o coğrafyanın gereği olarak yaşanan değişken vasıflarla din ve kimlik inşasına yönelik sabit vasıflar bir arada bulunur. Allah Resûlü’nün “*Ben ancak bir insanım, size dininize dair bir şey emredersem onu hemen alın, ama kendi görüşümle bir şey emredersem takdir edersiniz ki ben de bir insanım.*” (Müslim, Fedâil, 140) şeklindeki sözleri, bu duruma işaret etmektedir.

Aile üzerinden konuşmaya devam edersek, bir ailenin yaşamında, kuruluş aşamasından devam sürecine, hatta boşanma ve dağılma süreçlerine kadar her basamakta sünnetle şekillenmesi zorunlu hususlar bulunduğu gibi, sünnette karşılığını tam olarak bulamayacağımız veya sünnete dair bilgilerimizle açıklamakta yetersiz kalacağımız noktalar da bulunması doğaldır. Sonuçta insan, içinde yaşadığı zamanın ve onun doğurduğu şartların çocuğudur. Vahiy de indirildiği toplumun âdetini, gelenek ve göreneklerini göz önünde bulundurur. Esas soru, gerek zaman/tarih gerekse mekân/kültür açısından Hz. Peygamber’den bu denli uzak olan bizlerin, aile bağlamında kendimizi onunla karşılaştırırken neleri sabit, neleri değişken kabul edeceğimizdir. Bugün, bizim var olanımızla var olması gerekenimiz arasındaki mesafe ne durumdadır?

Değişkenler

Günlük yaşamın pratikleri çoğu kere örf ve âdetlerle şekillenmekte, örf ise dönemle ve bölgeyle sınırlı, “değişken” bir karakter taşımaktadır. Dolayısıyla bir toplumda örfün çizdiği aile tablosu, bir diğer toplum için anlamlı veya uygulanmaya müsait olmayabilir. Hz. Peygamber’in aile yaşantısını incelediğimizde, giyim kuşam tarzı, yeme içme adabı, kullanılan ev eşyası ve eğlence anlayışı gibi, Arap toplumunun kültürel kodları ile şekillenen ayrıntılara rastlarız. Bu ayrıntıların en önemli özelliği ise İslam’ın temel prensipleriyle yani “sabitelerle” çatışmamalarıdır. Çünkü Allah Resûlü (s.a.v) risaletle görevlendirildiği andan itibaren içinde bulunduğu toplumun alışkanlıklarını vahyin süzgecinden geçirmiş, İslâm’ın ahlâk ve hukuk esaslarına aykırı olmayanları aynen devam ettirirken, çatışanları toplum hayatından çıkarmıştır. Sadece davranış formlarını değil, hayatı anlamlandırmada

kullanılan düşünce biçimlerini, bakış açılarını ve değer kriterlerini de vahye arz eden Resûl-i Ekrem'in bu tavrı, gelenek ile din arasında sağlıklı bir bağ kurmak isteyen bizler için örnektir (Martı, 2009, s. 168).

Yıllar geçtikçe önceliklerimiz değişir, zevklerimiz gelişir, tecrübelerimiz derinleşir. Yakın çevremizden başlayarak küresel ölçüğe ulaşan bir etki alanı içinde bazı kanaatlerimiz farklılaşır, düşünce kalıplarımız yenileriyle yer değiştirir, duygularımız silikleşir ya da belirginleşir. Bütün bunlar doğal olarak aile yaşantımızı etkiler, aile içi ilişkilerimizin rengine yansır. Ailede rol dağılımlarımız, sorumluluk alanlarımız, fırsat paylaşımlarımız önceki kuşaklarda görülmemiş biçimde değişebilir. İşte tam bu noktada gerek kendi dünümüzle, gerekse Hz. Peygamber'den bize uzanan gelenekle bugünü karşılaştırmak durumunda kalırız. Bugün aileyi yeniden değerlendirirken Kur'an ve Sünnetin temel değerlerini merkeze almak ama hayatımızın gerçekleriyle de çatışma yaşamamak isteriz.

Değişim ve dönüşüm süreçlerini, dinin aile konusundaki köşe taşlarını sarsmadan kontrol edebilmek gayret, bilinç ve tabir caizse ustalık ister. Bir Müslüman'ın, modern ile kutsal arasında sıkışıp kalmamak için temel değerlerle çatışma alanlarını azaltıcı anlayış ve yaklaşımlara ihtiyacı vardır. Elbette zamanın dışında kalmamalıdır ama "zamanın ruhu" adıyla hayatına hükmetmek isteyen değişim rüzgârı dinin sabiteleriyle çatışyorsa, sınırı aşmasına da müsaade etmemelidir. O halde neler sabitedir? Sünnet perspektifinden aileye bakarak sabitelere dair bir bilinç geliştirme çabası, aşağıdaki esasları zorlanmadan sıralayabilecektir.

Sabiteler

Kur'an ve Sünnet verileri tetkik edildiğinde, aileyi ve bireylerini bağlayan ve zamana ya da zemine göre değişmesi mümkün olmayan esaslar özlü bir tasnifle dört kısma ayrılabilir: Adalet, merhamet, sevgi ve sadakat.

Adalet

"İnsanı en güzel biçimde yaratıp" (Kur'an-ı Kerim Meali, 2013, Tîn, 95/4), "mükerrerem" bir varlık olarak (Kur'an-ı Kerim Meali, 2013, İsrâ, 17/70)

“yeryüzünün halifesi” kılan (Kur’an-ı Kerim Meali, 2013, Bakara, 2/30) Allah, ondan, yaratılışındaki bu niteliklere uygun adaletli bir yaşam ortaya koymasını beklemektedir: *“Şüphesiz Allah, adaleti, iyilik yapmayı, yakınlarla yardım etmeyi emreder; hayâsızlığı, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor.”* (Kur’an-ı Kerim Meali, 2013, Nahl, 16/90). Nübüvvet halkasının son temsilcisi olan Hz. Peygamber (s.a.v) de bizzat adalet emrinin muhatabıdır: *“(Ey Muhammed!) Bundan dolayı sen çağrıya devam et ve emrolunduğun gibi dosdoğru ol. Onların heva ve heveslerine uyma ve şöyle de: Ben Allah’ın indirdiği her kitaba inandım ve aranızda adaleti gerçekleştirmekle emrolundum.”* (Kur’an-ı Kerim Meali, 2013, Şûrâ, 42/15). Allah Resûlü’nün hayatı sadece hukuki, siyasi ve ekonomik anlamda değil, sosyal, ahlaki ve ailevi bakımdan da adaleti ayakta yaşanır kılmaya adanmış eşsiz bir örnektir.

Hayatın her alanında yansıma bulabilen adalet kavramı, hak dağıtımında ve sorumluluk paylaşımında insafı bir yolun izlenmesi, zulmün bertaraf edilmesi (İbn Manzûr, trs., “adl” md.), insan ilişkilerinde karşılıklı saygı ve sevginin gözetilmesi demektir. Buna göre, devlet yöneticisinin vatandaşa, ana-babanın çocuğuna, öğretmenin öğrencisine, eşlerin birbirlerine, bir kimsenin arkadaş, dost ve akrabasına gereken ilgiyi, sevgiyi, saygıyı göstermesi adalet, bunların aksi ise zulümdür (Açıkel, 2006, s. 76). Bir diğer deyişle yaş, cinsiyet, renk, kimlik, statü farkı gözetmeksizin muhatabına fitratı gereği sahip olduğu özellikleri dikkate alarak davranmak adalet; fitrata aykırı davranmak ise zulümdür.

Takdir edilir ki, bütün canlılar gibi insanlar da kalıtım ve çevre faktörleri sebebiyle eşit değillerdir. Aile bireyleri arasında adalet, maddi planda bir eşitlikten öte, Allah tarafından herkese verilmiş olan niteliklere/ayrıcalıklara saygıyı yani manevi anlamda bir eşitliği ifade eder. Adalet, güç değil hak eşitliğine, kuvvetlerin değil saygınlıkların eşitliğine dayanır. Bu noktada, adaletin ütöpik bir eşitlik kavramına feda edilmemesi son derece önem arz eder (Açıkel, 2006, s. 77).

Bütün açılımlarıyla adaletin bağlı bulunduğu temel prensip, bireylerin insan olmakla doğuştan sahip oldukları manevi eşitliktir. Kur’an, insanı adil davranmaktan alıkoynabilecek birçok sosyal ve psikolojik faktör karşısında,

adil olabilmelerini sağlayacak sâikleri de açıklar. Bunlardan en başta geleni “takva” yani Yüce Yaratıcıdan hakkıyla sakınma olgusudur: “*Ey iman edenler! Allah için hakkı titizlikle ayakta tutan, adalet ile şahitlik eden kimseler olun. Bir topluma olan kininiz sizi adaletsizliğe itmesin. Adil olun. Bu, Allah’a karşı gelmekten sakınmaya daha yakındır. Allah’a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allah yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.*” (Kur’an-ı Kerim Meali, 2013, Mâide, 5/8). Allah’a karşı sorumluluk bilinci taşımayı ifade eden takva, dindar bireyi, psiko-sosyal adalet engelleri karşısında dirençli kılabilecek en güçlü donanımlardan birisidir. Kişiliğini takva bilinciyle güçlendiren mümin, vicdanının sesine ve ilâhî öğretilerin bu konudaki yönlendirmelerine uyma imkân ve kabiliyetine sahip olur (Kasapoğlu, 2012, s. 100; Elmalı, 1997, s. 324).

Hayatı birlikte omuzlamak, iyi günde de kötü günde de bir olmak için nikâh akdiyle bağlanan erkek ve kadın, yaratılış itibarıyla birbirinden farklı özelliklere sahiptir. “*Kadınlar, erkeklerle birlikte bir bütünü tamamlayan diğer yarıdır.*” (Ebû Dâvûd, Tahâret, 94) şeklindeki nebevi beyan, bu farklı özelliklerin bir araya geldiğinde birbirini bütünlediğine ve insanın kemal yolculuğunda bir anlam ifade ettiğine işarettir. İnsan olma paydası, eşleri bir ve beraber kılan en önemli unsurdur. Haklar ve sorumluluklar konusunda adaletli davranıldığında yani rol dağılımı yaratılıştaki farklılıklar doğrultusunda ikame edildiğinde, ailede huzur ve mutluluğu besleyen bir karaktere kavuşacaktır.

Adalet kavramı erkek ve kadın arasında “eş düzey” bir ilişkiyi beraberinde getirir: “*Onlar (hanımlarınız) size örtüdürler, siz de onlara örtüsünüz.*” (Kur’an-ı Kerim Meali, 2013, Bakara, 2/187), “*Erkeklerin kadınlar üzerindeki hakları gibi, kadınların da erkekler üzerinde belli hakları vardır.*” (Kur’an-ı Kerim Meali, 2013, Bakara, 2/228) şeklindeki ilahi mesajlar, eşlerin tek düzey/dikey bir ilişki değil, eş düzey bir ilişki kurmalarının ve birbirlerini bürüyüp korumalarının gereğini açıkça dile getirmektedir. Diğer yandan Allah Resûlü’nün eşler arasında adaleti “emanet” kavramıyla ifade etmesi (Müslim, Hac, 147) birbirini tüketmeyen ve örselemeyen, emanetin sahibine hesap vereceğine dair bir farkındalık taşıyan, sağduyulu bir ilişkiyi çağrıştırmaktadır. Elbiselerinin yırtık ve söküğünü dikecek kadar mütevazı olan Hz. Peygamber’in ev hayatı Hz. Âiş’e sorulduğunda: “*Kendi ailesinin işiyle ilgilenir, vakit gelince*

de namaza çıkardı.” cevabını vermiştir (Kur’an-ı Kerim Meali, 2013, Buhârî, Ezan, 44).

Örnekler aslında evliliğin bir ast-üst ilişkisi değil, dostluk ilişkisi olduğunu göstermektedir. Aralarında nikâh bağı olan erkek ve kadın, birbirlerinin amiri değil, eşidir (Ünal, 2010, s. 120). Kur’an, erkekleri kayyûm, hâmi, yani kadınları gözetip kollayan ve işlerini takip eden olarak nitelendirmiştir: *“Allah’ın insanlardan bir kısmını diğerlerinden üstün kılmasına bağlı olarak ve mallarından harcama yapmaları sebebiyle erkekler, kadınları koruyup, gözetirler.”* (Kur’an-ı Kerim Meali, 2013, Nisâ, 4/34). Erkeğin kavvâmlık vasfı, “haktan” ziyade “sorumluluğu” çağrıştırmaktadır ve bu kavramı adaleti ortadan kaldıracı bir yorumla “üstünlük” şeklinde anlamak, âyetin metni ve bağlamıyla örtüşmemektedir (Görgülü, 2013, ss. 383-394).

Kur’an’da adaleti sağlamaya yönelik sunulan öneriler daha çok manevi niteliklidir. Ayetlerde Allah’a ve âhirete iman, adaleti engelleyen faktörlerle başa çıkabilmenin çaresi olarak sunulur (Kur’an-ı Kerim Meali, 2013, Nisâ, 4/135). Kur’an’ın mirasın dağıtımını sırasında kadınları hak sahibi kılması, buna yönelik iyileştirici düzenlemeler yapması ve kadınlara mülkiyet hakkı sunması, cahiliye geleneğinin kadını yok sayma anlayışını ortadan kaldırmaya yönelik düzenlemeler olarak değerlendirilmeli, bu düzenlemelerin ailede adalet duygusunu güçlendirmeyi hedeflediği dikkatten kaçırılmamalıdır.

Çocuklar söz konusu olduğunda da ailede adalet vazgeçilmezdir. Adaletin hâkim olduğu aile yapısında çocuklar, cahiliye zihniyetinde olduğu gibi (Kur’an-ı Kerim Meali, 2013, Nahl, 16/58) cinsiyet ayrımına tabi tutulmazlar. Hassasiyetleri, yetenekleri, karakterleri dikkate alınarak yetiştirilirler. Başarıda aynı ölçüde ödüllendirilir, hatada aynı oranda cezalandırılırlar. Cinsiyet, yaş, zekâ, sosyal beceriler ya da hastalık gibi herhangi bir sebepten dolayı çocuklar arasında ayırım yapmak adaleti yıkararak aile birliğini sarsmak demektir. *“Allah’tan korkun ve çocuklarınız arasında adil davranın.”* (Buhârî, Hibe, 13) şeklindeki nebevi ikaz, ailedeki huzur, güven ve bağlılık için adaletli davranılması gerektiğine işaret eder. Hz. Peygamber (s.a.v) bağışta bulunma konusunda çocukları arasında ayırım yapan Nu’mân b. Beşîr’i ciddi bir biçimde uyarmıştır ki (Müslim, Hibe, 13), bu tutum hediyeleşme ve miras paylaşımı

konusunda günümüzde de aile içinde yapılan en büyük yanlışlardan biridir. Zorluğundan olsa gerektir, Allah Resûlü aile içinde adil davrananları büyük bir mükâfatla müjdelemiştir: “Yönettikleri insanlara, ailelerine ve sorumlu oldukları kişilere karşı adaletli davrananlar, Allah katında, sınırsız merhamet sahibi Rahman’ın yanında nurdan minberler üzerinde ağırlanacaklardır.” (Nesâî, Âdâbü’l-kudât, 1).

İnsan olarak herkes onurlu ve değerli yaratılmıştır. Bu hususta Allah Resûlü’nün ilahi adaleti hatırlatan beyanı gayet açıktır: “*Ey insanlar, dikkat ediniz, Rabbiniz birdir, babanız birdir. Arap’ın Acem’e, Acem’in Arap’a; beyazın siyaha, siyahın beyaza bir üstünlüğü yoktur. Üstünlük ancak takva ile dir.*” (İbn Hanbel, V, 411). Toplumun nüvesini oluşturan aile kurumu ancak bu değişmez anlayışla sağlam temeller üzerine inşa edilebilir. Sünnetin sabitelerini göz ardı etmeyen bir aile, bireylerinin “halife” olmakla taşıdıkları öz değere layık biçimde yaşadıkları, hak ve sorumlulukların adilce paylaşıldığı, farklılıkların zenginlik ve saygı ürettiği ortamdır.

Merhamet

Yeryüzünün en köklü kurumu olan aile, insanlık tarihiyle yaşıt, eski ama eskimeyen niteliğiyle Allah’ın insanoğluna ikramıdır. “*Kendileri ile huzur bulasınız diye sizin için türünüzden eşler yaratması ve aranızda bir sevgi ve merhamet var etmesi de Allah’ın (varlığının ve kudretinin) delillerindendir.*” (Kur’an-ı Kerim Meali, 2013, Rûm, 30/21) ayeti, bu hakikate dikkat çekmektedir. Dünyaya gözlerini açtığı andan itibaren insan için sükûna ermenin ve güven duygusunu derinden hissetmenin adı ailedir. Ayette böyle bir huzur ortamı için ailenin merkezine yerleştirilen iki esastan biri meveddet yani karşılık beklemeksizin sunulan sevgi iken, diğeri merhamettir.

Hz. Peygamber (s.a.v) “*Küçüklerimize merhamet etmeyen, büyüklerimize saygı göstermeyen bizden değildir.*” (Tirmizî, Birr ve Sıla, 15) sözüyle, aileden başlayıp topluma yayılan bir merhamet ve hürmet medeniyeti inşa etmeyi hedeflemiştir. “İnsanlara merhamet etmeyene Allah da merhamet etmez.” (Buhârî, Tevhid, 2) şeklindeki nebevî prensip, toplumsal hayatta merhamete dair atılacak her adımın ilahi bir karşılık bulacağına, bir diğeri ifadeyle

yaratılanlar arasındaki merhamet ilişkilerinin Yaratan'a uzanan bir boyutu olduğuna işaret eder.

Ailenin kurulmasında ve korunmasında önemli fonksiyonları olan merhametin, kendisinden türetildiği "rahmet" kavramı; yardım, lütuf, acıma, mağfiret, esirgeme, rikkat sahibi olma, yardımcı olma gibi anlamlara gelmektedir. Yakınlık ve merhamet manasıyla ilgili olarak ana rahmine "rahm" denilmiş, kan bağıyla birbirlerine bağlı olanlar ve akrabalık ilişkileri için de bu kelime kullanılmıştır (İbn Manzûr, trs., "rhm" md.) Rahmet, Kur'an'da yer alan çeşitli anlamlarıyla birlikte, genellikle Allah'ın bir sıfatı, nimeti, ihsanı ve şefkati anlamında kullanılmıştır (Okuyan, 2004, ss. 34-35). Kur'an'da işlevsel ve dinamik bir yapıda kullanılan rahmet/merhamet kavramı, kaynaklık ettiği somut davranışlarla ve pratiklerle birlikte zikredilir. Dolayısıyla merhamet; acımanın, sevgi duymanın ve şefkat beslemenin ötesinde ahlâkî bir duruşu, bir bakış açısını ve zihniyet kodunu ifade etmektedir. Bu tavrın en kısa tanımı, muhatabımızı anlamak ve onun durumunu takdir etmektir (Batar, 2012, s. 43).

Merhametin günlük dilde sahip olduğu anlam, acıma hissinden doğan bir esirgeyiciliktir. Hâlbuki aile içi ilişkiler özelinde bakıldığında, merhametin bir kavram olarak daha koyu anlamlar yüklendiği görülür. Aile, muhatabını anlama ve onun tarafından anlaşılma ihtiyacının en yoğun yaşandığı ortamdır. Merhametli olmak da tam olarak bu ihtiyacı karşılamak demektir. Merhamet, aile içinde buyurgan tavrı, güce dayalı iktidarı, duygusal bencilliği ortadan kaldıran bir işlev görür. İlişkilerin yatay biçimde seyretmesini sağlar. Fedakârlığı güçlendirir ve başkasını kendisine tercih etme anlamına gelen îsar ahlakını pekiştirir (Köse, 2010, s. 163). Bu sayede insan, aile fertlerine iyilik ve yardımda bulunmanın yanı sıra onlarla uyum içinde bir yaşam tarzı geliştirmenin yollarını öğrenir. Hz. Peygamber'in (s.a.v) "*En hayırlınız, ailesine hayırlı davranandır. Ben de sizin aranızda ailesine karşı en hayırlı davrananım.*" sözleri (İbn Mâce, Nikâh, 50), böyle bir uyum ve dengeye değinmektedir.

Hz. Peygamber'in yaşamında merhametin taşıdığı anlamı, eşleri, çocukları ve torunları ile geliştirdiği iletişim örgüsünde görmek mümkündür. Onun eşlerine karşı takındığı en sert tutum, daha müreffeh bir hayat talep etmeleri ve bu taleplerinden ısrarcı olmaları sebebiyle kendilerine dargın durduğu bir

aylık dönemdir ki (Müslim, Talâk, 30), bu dönemde bile merhametsizliğin, öfkenin, şiddetin izine rastlanmaz. Eşlerinin kimi zaman kıskançlıklarını, kimi zaman tartışma ve itirazlarını, kimi zaman küslüklerini anlayışla karşılayan (Buhârî, Nikâh, 108; Tirmizî, Menâkıb, 63) ve asla “onları ıslah etme” gibi bir gerekçeyle şiddete başvurmayan Resûl-i Ekrem’in, “aile içi ilişkilerde olumluya odaklanma” konusundaki tavsiyesi son derece dikkat çekicidir: “Mümin bir kimse, eşine nefret beslemesin. Çünkü onun bir huyunu beğenmese de hoşlanacağı başka bir huyu mutlaka vardır.” (Müslim, Radâ, 61).

Mutlu ve huzurlu bir aile ortamının oluşmasında eşlerin birbirleriyle kurdukları merhamet temelli ilişki kadar, çocukların da merhamet eğitiminden nasiplerini almaları önemlidir. “Benim on çocuğum var ama hiçbirini öpmüş değilim.” diyen Akra’ b. Hâbişe “Merhamet etmeyene merhamet edilmez!” buyuran, Hz. Peygamber’dir (Buhârî, Edeb, 18). Müşfik ellerde büyüyen çocuklar, şefkat göstermeye aday birer yetişkin olacak, büyüklerine karşı hürmet ve merhameti elden bırakmayacaklardır. Zira çocuklar tarafından ebeveyne gösterilen şiddet de anne-babanın çocuğuna karşı merhametsizliği kadar ciddi bir problemdir. Kur’an-ı Kerim ebeveyne saygı ve iyi muamele hususuna birçok âyette işaret etmiştir (Örn. En’âm, 6/151; Ankebût, 29/8; Lokman, 31/14). Sevgili Peygamberimiz de ana babaya ihsan ve ikramın önemini her fırsatta dile getirmiş (Buhârî, Edeb, 1; Müslim, Birr ve sıla, 1), onlara karşı saygısızlığı ve kötü muameleyi büyük günahlardan biri olarak saymış (Buhârî, İsti’zân, 35; Müslim, İman, 144), özellikle annelere eziyet etmenin Allah tarafından haram kılındığını belirtmiştir (Buhârî, Edeb, 6).

Merhametin aile hayatına aksetmemesi, zulmün kök salması için fırsat doğuracaktır. Evlilik hayatında psikolojik, ekonomik ya da sosyal nedenlerle şiddete başvurmanın, yaşanan problemleri şiddetle çözmeye çalışmanın “merhametsizlik” olduğu açıktır. Aile içinde kadına ya da çocuğa yönelen şiddete İslam dininin temel argümanlarını kullanarak kılıf bulmak imkânsızdır. Hayatının hemen her aşaması en ince ayrıntısına kadar incelenerek kayıt altına alınmış olan Hz. Peygamber’in, eşlerine veya çocuklara karşı şiddet uygulaması bir yana, en küçük bir hakareti veya kırıcı sözü dahi olmamıştır. Şiddeti kanıksamış, kabalığı ve zorbalığı hayat tarzı olarak benimsemiş bir cahiliye

toplumuna merhameti öğreten Allah Resûlü(s.a.v), Hz. Âişe'nin ifadesiyle “bir kadına ya da bir hizmetçiye bir tek tokat bile atmamıştır.” (Müslim, Fedâil, 79). Kendisine gelerek, başkasına olmadığı hâlde ailesine karşı kırıcı konuştuğunu söyleyen ve bu konuda ne yapması gerektiğini soran Ebû Huzeyfe'ye, bunun için günde defalarca Allah'tan af dilemesi gerektiğini söylemiştir (İbn Mâce, Edeb, 57). Câhiliye Dönemi'nden intikal eden kadına karşı şiddet kullanma alışkanlığını sürdürme eğiliminde olanları uyararak, “Allah'ın hanım kullarına vurmayın!” (Ebû Dâvûd, Nikâh, 41-42), “Kadınlar konusunda Allah'tan korkun! Çünkü siz kadınları Allah'ın emaneti olarak aldınız ve Allah'ın adıyla (nikâh kıyarak) onları kendinize helâl kıldınız.” (Müslim, Hac, 147) buyurmuştur.

Sözün özü, merhamet, sünnete uygun aile yapısının sabitelerinden, olmazsa olmazlarından. Tıpkı namazın Hz. Peygamber'in öğrettiği şekilde kılınması gerektiği gibi, aile içi ilişkilerde takınılacak tutum ve tavırların da onun örneğinde ve merhamet üzere şekillenmesi gerekmektedir (Ünal, 2011, s. 252).

Sevgi

Sünnet penceresinden aileye bakıldığında, zaman ve mekân sınırı olmaksızın geçerliğini koruyan bir diğer sabite ise sevgidir. Dinî literatürde sevgi anlamında kullanılan “muhabbet” kelimesi sebat, saflık ve berraklık manalarını da kuşatmakta ve dostluğu ifade etmektedir. Sevmek ve istemek anlamına gelen “vüd” kelimesi ise, meveddeti yani koşulsuz ve karşılık beklemeden sevgiyi anlatmaktadır (Küçük, 2007, s. 73). Kur'an'da sevgi, “Vedûd” olan (Kur'an-ı Kerim Meali, 2013, Bürûc, 85/14), sevgiyi var eden ve sevilmeyi en çok hak eden Allah'ın varlığının delillerinden biri olarak sunulur (Kur'an-ı Kerim Meali, 2013, Rûm, 30/21). Eşlerin yaratılma gerekçesini ifade eden ayette, huzur veren bir ilişkinin mayası olarak sevgi ve merhametten bahsedilmesi, bunun da üzerinde ibretle düşünülmesi gereken bir konu olduğunun belirtilmesi burada bir kere daha hatırlanmalıdır.

Kur'an'a göre, “İnanıp salih ameller işleyenler için Rahman, (gönüllere) bir sevgi koyar.” (Kur'an-ı Kerim Meali, 2013, Meryem, 19/96). O (cc), insanın kalbine eş ve çocuk sevgisini yerleştirmiş, bu sevginin aynı zamanda bir imtihan

vesilesi olduğu konusunda insanı uyardı: “Kadınlar, oğullar, yük yük altın ve gümüş, salma atlar, davarlar ve ekinler gibi nefsin şiddetle arzuladığı şeyler insana süslü gösterildi. Bunlar dünya hayatının geçimliğidir. Oysa asıl varılacak güzel yer ancak Allah’ın katındadır.” (Kur’an-ı Kerim Meali, 2013, Âl-i İmrân, 3/14). Sevgiye muhtaç olan insanoğlu, bilhassa aile fertleri ile sağlıklı bir sevgi bağı kurduğu oranda güçlenecek, beslenecek ve bütünlenecektir. Merhamet ve saygıyla beraber yürüyen bir sevginin, davranışlarla desteklendiği takdirde ailede olumlu bir etki oluşturacağı muhakkaktır.

Aile içi ilişkilerin sevgi odaklı gelişmesi, ailenin sadece bugünü değil, geleceği adına da son derece mühimdir. Aile içinde erkeği ve kadını birbirinin karşısında ve bir güç mücadelesi içinde konumlandırmayan Kur’an, aksine onların birbirlerine muhabbetle davranmaları gerektiğine işaret eder: “Mümin erkekler ve mümin kadınlar birbirlerinin dostlarıdır. İyiliği emreder, kötülükten alıkoyarlar. Namazı dosdoğru kılar, zekâtı verirler. Allah’a ve Resûlüne itaat ederler. İşte bunlara Allah merhamet edecektir. Şüphesiz Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.” (Kur’an-ı Kerim Meali, 2013, Tevbe, 9/71).

Harcadıkça çoğalan tek şeyin sevgi olduğu gerçeğinden hareketle sevginin gizlenmeyerek açığa vurulması hem aileye hem de toplumsal barışa büyük katkı sağlayacaktır. Allah Resûlü (s.a.v) başta aile bireyleri olmak üzere insanlara sevgi sunumunda bulunmaktan, sevdiğini söylemekten ve dokunarak, kucaklayarak ya da dua ederek sevgisini göstermekten çekinmemiştir. Mesela bir gün Muâz b. Cebel’in elini tutarak ona, “Ey Muâz, ben seni seviyorum.” demiş, bunun üzerine Muâz da, “Ben de seni seviyorum, ey Allah’ın Resûlü!” diye karşılık vermiştir (Ebû Dâvûd, Tefrîu ebvâbi’l-vitr, 26). Bir başka defasında düğünden gelmekte olan ensar çocuklarıyla hanımlarını görünce ayağa kalkmış ve onlara iki defa, “Sizler benim en sevdiğim insanlardansınız.” diye seslenmiştir (Buhârî, Nikâh, 76).

Resûlullah, Hz. Hatice’ye olan sevgisini ve vefasını her ortamda dile getirmiş, eşinin vefatından sonra dahi hatırasına hürmeten onun sevdiği insanlarla ilişkisini devam ettirmiştir (Müslim, Fedâilü’s-sahâbe, 75). Yine onun Hz. Âiş’e olan muhabbetine dair örnekler, bu makalenin sınırlarını aşacak

derecede çoktur. Kızı Hz. Fâtıma yanına geldiğinde onun için ayağa kalkan, elini tutan ve kendi yerine oturtan bir Peygamberimiz vardır (Ebû Dâvûd, Edeb, 143, 144). Dizine oturtup bağrına bastığı torunu Hasan ve evlâtlığı Zeyd'in oğlu Üsâme içinse, dudaklarından şu sözler dökülür: “Allah'ım! Bu ikisine rahmet eyle! Çünkü ben bunlara derin bir şefkat besliyorum.” (Buhârî, Edeb, 22).

Sevginin aile içinde kırgınlıkları onaran gücüne de büyük küçük herkesin ihtiyacı vardır. İletişim kazaları ve anlaşmazlıklar sevgi sayesinde çok daha rahat aşılır, derin izler bırakmadan silinebilir. Aile içinde roller, beklentiler ve hatta görevler zamana ya da kültüre göre değişebilir ancak sevgiye olan ihtiyaç hiçbir şekilde değişmeyecektir. Çocuğunu sevgiyle büyüten bir anne-baba için yıllar ilerlediğinde çocuğundan sevgi görmek, bilhassa yaşlılıkta sevgiyle kucaklanmak aslı ihtiyaç değil midir? Anne-baba-evlât arasındaki bu sevgi döngüsünün korunması ve ailenin sevgisiz bırakılmaması, İslâmî referans kaynaklarımızın ortak söylemidir. Örneğin Kur'an'da şöyle buyrulur: “Rabbim, sadece kendisine kulluk etmenizi, anne babanıza da iyi davranmanızı kesin bir şekilde emretti. Onlardan biri veya her ikisi senin yanında yaşlanırsa, kendilerine ‘öf!’ bile deme; onları azarlama; ikisine de güzel söz söyle. Onlara merhamet ederek tevazu kanadını indir ve de ki: Rabbim, tıpkı beni küçükken koruyup yetiştirdikleri gibi sen de onlara acı.” (Kur'an-ı Kerim Meali, 2013, İsrâ, 17/23-24). Hz. Peygamber'in (s.a.v), cihat amacıyla memleketinden ayrılırken anne babasını arkasında gözü yaşlı bırakan bir gence uyarısı son derece çarpıcıdır: “Onların yanına geri dön ve ikisini de nasıl ağlattıysan öylece güldür!” (Ebû Dâvûd, Cihâd, 31; Nesâî, Biat, 10).

İslâm'ın temel metinleri, çekirdek aileyi aşacak biçimde, akrabayla ilişkilerde de sevgi bağlarının devam ettirilmesine yani sıla-i rahime önemle vurgu yapmaktadır. Akrabaya iyilik ve ikramda bulunma, maddi ve manevi destek sunma, onlarla ilgiyi devam ettirme, düğünde de cenaze de yanı başlarında olma, haklarını gözetme gibi uzun bir sıla yolculuğunun yegâne azığı sevgidir. Bu bağlamda Kur'an'da “Kendisi adına birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah'a karşı gelmekten ve akrabalık bağlarını koparmaktan sakının. Şüphesiz Allah, üzerinizde bir gözetleyicidir.” buyrulur (Kur'an-ı

Kerim Meali, 2013, Nisâ, 4/1). Hz. Peygamber'in ikaz ve yönlendirmeleri ise gayet özdür: *"Akrabalarla ilişkiyi kesen, cennete giremez."* (Buhârî, Edeb, 11), *"Rızkının bollaştırılmasını yahut ecelinin geciktirilmesini arzu eden, akraba ilişkilerini sürdürsün."* (Müslim, Birr ve sıla, 20).

Sadakat

Sadakat; doğruluk, dürüstlük ve bağlılık demektir. Söz, sözleşme, adak ve yemin anlamlarını da kapsayan bu kelime (İbn Manzûr, trs., "sdk" md.); sözde, düşüncede, niyette, inançta ve davranışta doğruluğu içerebilen bir anlam genişliğine sahiptir (Kasapoğlu, 2010, s. 119; Karagöz, 2001, s. 103).

Aile özelinde düşündüğümüzde sadakatin öncelikle eşleri birbirine bağlayan manevi bir nitelik taşıdığını görürüz. Nikâh, taraflara karşılıklı haklar sağlayan, vazifeler yükleyen bir akit yani "bağlılık sözü"dür. Kur'an, erkeklerin nikâhla hanımlarına "sağlam bir teminat" verdiğinden bahseder (Kur'an-ı Kerim Meali, 2013, Nisâ, 4/19) ve aslında her iki eşin de birbirlerinin iffet örtüsü ve koruyucusu olduğunu vurgular (Kur'an-ı Kerim Meali, 2013, Bakara, 2/187). Evli bir insan için iffet, özelini korumak, kendini eşine saklamak ve bir başkasıyla gayri meşru ilişkiye girmemek anlamına gelir.

Aile için sadakatin değişmez bir değer olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Kişinin birtakım sorumluluklar üstlenerek iyi ve kötü günde bir arada kalmayı vadettiği, hayatı boyunca en özel anlarını paylaştığı eşine sadık kalması ahlâkî ve hukukî bir gerekliliktir. Ailenin uzun soluklu bir huzur yaşaması ancak eşlerin birbirlerini ihmal etmemeleri (Ebû Dâvûd, Zekât, 32); hak ihlaline ve aralarındaki dengenin bozulmasına izin vermemeleri (İbn Mâce, Nikâh, 3); doğru sözlü ve dürüst davranmaları; iffet, onur, namus ve şereflerini korumaları (Kur'an-ı Kerim Meali, 2013, Nûr, 24/30-31) suretiyle gerçekleşebilir. Allah Resûlü (s.a.v) Veda Hutbesi'nde bu hususu şöyle dile getirmiştir: *"Dikkat edin! Sizin, hanımlarınızın üzerinde hakkınız olduğu gibi, hanımlarınızın da sizin üzerinizde hakkı vardır. Sizin hanımlarınız üzerindeki hakkınız, namuslarını muhafaza etmeleri ve hoşlanmadığınız kimselerin evinize girmesine izin vermemeleridir. Dikkat edin! Hanımlarınızın sizin üzerinizdeki hakkı ise onların giyim ve gıda ihtiyaçlarını güzelce karşılamandır."* (Tirmizî, Radâ', 11).

Eşlerin birbirlerine karşı sadakatinin, ailede yetişen ve ebeveynlerini model alan küçük bireylerin iffet ve dürüstlük algısını şekillendirdiği ayrıca dikkatten kaçırılmamalıdır. Çocukta güven ve bağlılık duygularının geliştiği ilk ortam olan aile, gölgeli değil dürüst ve samimi bir ilişki tarzına muhtaçtır.

Sonuç

Sünnet müktesebatı ile aile kurumu arasında nasıl bir bağ kurulabileceğini, sabiteler ve değişkenler ekseninde düşünen bu çalışmada son olarak şunlar söylenebilir: Aile sorunları karşısında Kur'an ve sünnet ile bugünün şartları birlikte değerlendirilmeli, modern zamanların değer ölçülerine sünnet perspektifiyle bakılabilmeli ve bir eksen kayması yaşamamak adına sabiteler doğru tespit edilmelidir. Tarihsel kırılmalar göz önüne alındığında, geleneğin dominant yapısının kimi zaman sünnetin sabitelerini unutturması anlaşılabilir bir durumdur. Ancak bu durum, zamanın ruhuna teslim olmaksızın sabiteleri korumanın gereğini bir kez daha hatırlatır niteliktedir.

Bir taraftan değişimi izlemek ve dönüşüme imkân tanımak, bir taraftan da Kur'an ve sünnetin aile hakkında öngördüğü temel kriterlerden ödün vermeden yaşamak mümkündür. Hayali bir iddia olmayan böylesi bir cümle, Mevlânâ'nın pergel metaforu ile muhteşem bir örneğe kavuşmaktadır. Kastettiğimiz şey, bir ayağı adalet, merhamet, muhabbet ve sadakat gibi vazgeçilmezlere sabitlenmiş, diğer ayağı ile günü ve değişimi dolaşan aile yapısıdır.

Hız. Peygamber'in aile içinde geliştirdiği ilişki biçiminin bugün bizler için ne anlam ifade edebileceği ve bu anlamın aile algımıza ne tür bir boyut kazandırabileceği çok sık sorulmuştur. Oysa bu soruyu cevaplandırırken dikkate alınması gereken başka sorular da vardır. Hız. Peygamber'in eşleri ve çocuklarıyla yaşadığı birlikteliğin her anını örnek olarak sunmak mı yoksa bu birlikteliği mümkün kılan temel mantığı keşfetmek mi önceliklidir? Aile hayatına sünnet ile yön vermek isteyen bir kimsenin, Allah Resûlü'nün sergilediği davranış modellerini taklit etmekle yetinmesi yeterli midir? Yoksa bu davranışları şekillendiren zihniyet kalıplarını mı benimsemelidir?

Elbette sürekli değişebilen şartlar içinde Hız. Peygamber'in sünnetine uygun hareket edebilmeyi başarmak, ancak onun zihin dünyasını tanımakla

ve değişmezlerini/sabitelerini kavramakla mümkün olacaktır. Zira nebevî tutum ve davranışları farklı zaman ve mekânlar içinde yeniden uygulanabilir kılan, bu sabitelerdir. Dünü irdeleyerek, bugünü tanıyarak ve yarını hesaba katarak oluşturacağımız sağlıklı bir aile sistemi, değişken ve sabiteleri doğru okumakla hayat bulacaktır.

Kaynakça

- Açikel, Y. (2006). Hz. Peygamber'in evrensel mesajlarından 'adalet' prensibi. *VI. Kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğler Kitabı* (ss. 69-79). Isparta: SDÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Ahmed b. Hanbel. (trs.). *el-Müsned*, I-IV. İstanbul: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmî.
- Batar, Y. (2012). Empatik düşündürme yoluyla merhamet eğitimi -Kur'an ve Hz. Peygamber'in uygulamaları ışığında-. *Diyanet İlmi Dergi*, 48(1), ss. 43-66.
- el-Buhârî, Muhammed b. İsmail. (1995). *Sahîhu'l-Buhârî (el-Câmiu'l-Müsnedü's-Sahîhu'l-Muhtasar min Umûri Rasûlillâh sallallâhu aleyhi vesellem ve Sünenih ve Eyyâmih)*. Haz. Muhammed Nizâr Temîm-Heysem Nizâr Temîm. Beyrut: Dâru'l-Erkam.
- ed-Dârimî, Abdullah b. Abdurrahmân. (1987). *es-Sünen*. I-II. Thk. ve Thr. Fevvâz Ahmed Zümerlî-Hâlid es-Seb' el-Alîmî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî. (trs.). *es-Sünen*, I-IV. Haz. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmî.
- Elmalî, A. (1997). Kur'an-ı Kerim'de adalet (adl) kavramı. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, ss. 283-328.
- Görgülü, Ü. (2013). Kadınların kamu idareciliği bağlamında Nisa Suresi 34. ayete analitik bir yaklaşım. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 21, ss. 383-394.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd. (1994). *es-Sünen*. I-II. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: Dâru'l-Hadîs.
- İbn Manzûr. (trs.). *Lisânü'l-Arab*. Beyrut.
- Karagöz, İ. (2001). Kur'an'da sadık kavramı ve sadık insan. *Diyanet İlmi Dergi*, 37(1), ss. 103-117.
- Kasapoğlu, A. (2010). Bir kişilik özelliği olarak Kur'an'da sadakat. *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1), ss. 119-155.
- Kasapoğlu, A. (2012). Kur'an'da adalet psikolojisi-adaleti engelleyen psiko-sosyal faktörler. *Hikmet Yurdu*, 5(10), ss. 61-106.
- Köse, S. (2010). Günümüz Türk aile dokusunda zihniyet değişikliği üzerine gözleme dayalı bir analiz. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 15, ss. 151-174.
- Kur'an-ı Kerim Meali. (2013). (H. Karaman, A. Özek, İ. K. Dönmez, M. Çağrıç, S. Gümüş, A. Turgut, Çev.) Ankara: TDV Yayınları.

- Küçük, R. (2007). İslam kültüründe sevgi için kullanılan kavramlar (muhabbet, meveddet, rahmet ve merhamet). *Kutlu Doğum- 2006: İslâm Ahlâkı ve Sevgi* (ss. 73-909). Ankara: TDV Yayınları.
- Mâlik b. Enes. (1993). *el-Muvatta'*. I-II. Haz. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: Dâru'l-Hadis.
- Martı, H. (2009). Hazreti Peygamber'in ahlâkî çöküşü engellemede düşünce kalıplarını değiştirme yöntemi (iman-ahlâk bağının vazgeçilmezliği özelinde bir deneme. *Nebevî Mesajın Evrenselliği Sîret Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (ss. 168-182). Konya: Konya İlahiyat Derneği Yayınları.
- Müslim, İbnü'l-Haccâc el-Kuşeyrî. (1995). *el-Câmiu's-Sahîh*. I-XIX. Haz. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- en-Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. (1994). *es-Sünen*. I-IX. Haz. Abdülfettâh Ebû Ğudde. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye.
- Okuyan, M. (2004). Kur'an'da rahmet kavramı ve Hz. Peygamber'in âlemlere rahmet oluş keyfiyeti. *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 14, ss. 29-63.
- et-Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. (1987). *el-Câmiu's-Sahîh*. I-V. Thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Ünal, İ. H. (2010). İslam düşüncesinde ailenin dini temelleri. *Küreselleşen Dünyada Aile Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (ss. 117-121). Ankara: TDV Yayınları.
- Ünal, İ. H. (2011). *Yen içinde kalmayan kol. Kadın ve aile yazıları*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.